

הרב אלישע אנצ'לוביץ' חירות, שוויון, אחווה ההיגיון במנהגי קטניות בפסח למיניהם ושורשיהם המשותפים במקרא ובמחלוקות התנאים

א. מבוא

מנהגם העתיק של בני אשכנז להימנע מאכילת קטניות בחג הפסח, כהרחבה של איסור אכילת החמץ, מעלה בימינו קושיות ותמיהות רבות. פעמים רבות, ההסברים למנהג המופיעים בפוסקים, נראים מנותקים לכאורה מהמציאות, ומתוך כך ההתייחסויות למנהג איסור הקטניות נעות על רצף בעל שני קטבים. בקוטב האחד מתייחסים להסברי המנהג הנמצאים במקורות כהגיוניים,¹ אף שאינם מתאימים למציאות; ובקוטב השני המנהג מתואר כבלתי מובן או כמבוסס על טעויות בהבנת הבוטניקה² – ואף כמנהג קראי³ – משום שההסברים במקורות אינם הגיוניים.⁴

במאמר זה נעקוב אחר מנהג איסור הקטניות במקורות רבותינו הראשונים, באמצעות השאלה: מה מבקש הפוסק לבטא באמצעות מילותיו, לאור ההקשר המציאותי שבהן נאמרו? קריאה זו, שאינה מניחה כי מילותיו של הפוסק

* תודה לתלמידי אמרי פז על שעות רבות של לימוד וכתבה משותפים.

1 כגון הרב "צ' רימון, באתר 'בית המדרש הירטואלי': קטניות/ http://www.etzion.org.il/he/

2 לדוגמה: A.O. Shemesh, "And this Reason has a Justification: Medieval Scientific Argument for the Custom against Eating Legumes on Passover", *European Journal of Jewish Studies* 9 (2015), pp. 154–175

3 ראו שיעורו של הרב דוד בר חיים בנושא, בערוץ היוטיוב של 'מכון שילה': <https://youtu.be/RACQCNzcrEg>; וכן במאמר באתר האינטרנט של המכון: <http://he.machonshilo.org/index.php/list-articles/47-hagim/286-2009-04-05-12-06-44>

4 'י' אטינגר, "מרד הקטניות: דתיים אשכנזים נגד ההחמרות בכשרות לפסח", הארץ, 25.03.2013: <http://www.haaretz.co.il/news/education/.premium-1.1976347>

מובנות בפני עצמן ובמנותק מהקשר ריאלי, תחשוף בפנינו מנהג הגיוני אשר הסבריו מתאימים למציאות. בנוסף, נראה כי השיקולים שהניעו את רבותינו הראשונים – הן את האוסרים קטניות והן את המתירים אותן – קיימים כבר בציווי המקראי על אכילת מצות ואיסור חמץ ובמחלוקת התנאים בשאלת קיום מצוות מצה באכילת מצות מקטניות.

ב. חג המצות ואיסור החמץ – הרקע המקראי

בשמות כ"ג (יד-יז) מופיעה רשימה של מועדים חקלאיים עתיקים, להם התורה נותנת משמעות של עבודת ה' במקום עבודת אלילים:

שְׁלֹשׁ רְגָלִים תִּחַג לִי בַשָּׁנָה. אֶת חַג הַמַּצּוֹת תִּשְׁמֵר שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מִצּוֹת פֶּאֶשֶׁר צִוִּיתְךָ לְמוֹעֵד חֹדֶשׁ הָאָבִיב כִּי בּוֹ יֵצְאֶת מִמִּצְרַיִם וְלֹא יֵרְאוּ פְנֵי רִיקָם. וְחַג הַקִּצִּיר בְּכוֹרֵי מַעֲשֵׂיךָ אֲשֶׁר תִּזְרַע בַּשָּׂדֶה וְחַג הָאֶסֶף בְּצֵאת הַשָּׁנָה בְּאֶסְפְּךָ אֶת מַעֲשֵׂיךָ מִן הַשָּׂדֶה. שְׁלֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה יִרְאֶה כָּל זְכוּרְךָ אֶל פְּנֵי הָאֵדָן ה'.

הרשימה פותחת במילים "תחוג לי בשנה", כלומר לי ולא לאחר, ונחתמת במילים "אל פני האדון ה'", כלומר אל פני האדון ה' ולא לבעל. התורה מצווה לחוג את המועדים החקלאיים הנחגגים בכנען, אך כמופנים לעבודת ה' ולא לאלוהים אחרים. חגים אלו הם חג הקציר המציין את קצירת החיטה, חג האסוף המציין את איסוף הפירות, וחג המצות המתקיים ב"מועד חודש האביב" ומציין את צמיחת השעורה⁵ על ידי חגיגה באכילת מצות. השאלה העומדת בפנינו בשלב זה היא מדוע במועד האביב ישנו ציווי על אכילת מצות. תשובה לשאלה זו תפתח לנו פתח להבנת מנהג איסור קטניות לדורותיו.

כאמור, מועד האביב מציין את צמיחת התבואה הראשונה שגדלה אחר החורף – השעורה (החיטה תהיה בשלה כעבור שבעה שבועות בערך).⁶ מאחר ששעורה אינה מחמיצה בקלות,⁷ מקובל היה לאפות ממנה לחם שאינו חמץ, מעין מצה.⁸ התורה מצווה על אכילת מצה במועד האביב, ובמקומות אחרים היא

5 אביב משמעותו שיבולים צעירות של שעורה; ראו מילון BDB, ערך "אביב", עמ' 1.

6 שמות ט', לא-לב; ויקרא כ"ג, ט-יז; במדבר כ"ח, טז-כח; דברים ט"ז, א-ט. וראו גם תוספתא ראש השנה א, יב.

7 ראו לדוגמה: D.E. Briggs, *Barley*, London 1978, p. 162.

8 ראו לדוגמה: בראשית י"ט, ג; שמואל א כ"ח, כד. עניין זה נידון בהרחבה במחקר, כגון: J.A.

אף אוסרת על אכילת חמץ ומצווה על השבתת השאור. כך לדוגמה בשמות י"ב,
טו-יט:

שָׁבַעַת יָמִים מִצֹּת תֹּאכְלוּ אַךְ בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תִּשְׁבְּתוּ שְׂאֵר מִבְּתִיכֶם כִּי כָל
אֶכֶל חֶמֶץ וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מִיִּשְׂרָאֵל מִיּוֹם הָרִאשׁוֹן עַד יוֹם הַשְּׁבִיעִי. [...] כִּי
כָל אֶכֶל מִחֶמֶץ וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מֵעַדְת יִשְׂרָאֵל בְּגֵר וּבְאֶזְרַח הָאָרֶץ.

עם חגיגת צמיחת השעורה, דהיינו מועד האביב, התורה אוסרת על האדם לאפות לחם מן החיטה שנשארה בידו מהשנה שעברה, ומתירה אכילת מצות בלבד. בנוסף, התורה אף מצווה על כל אדם להשבית את השאור – בצק מוחמץ שבאמצעותו אופים לחם רגיל⁹ – דהיינו, להיפטר משאריות השאור שנשמר מהשנה שעברה ולמנוע את האפשרות לאכילת לחם רגיל. בתקופה זו בשנה, לעניים כבר אין חיטה ברשותם (שכן החיטה היא התבואה היקרה והאיכותית יותר), אלא רק שאריות מהשעורה שנשארה או שעורה חדשה. לפיכך, הציווי לכולם על השבתת השאור ועל אכילת מצות יוצר מצב של שוויון מסוים בין העשירים, אשר להם שאריות חיטה מהשנה שעברה, לעניים, שברשותם שעורה בלבד.¹⁰ אין זה שוויון מוחלט, מכיון שאיכותן של מצות שנאפות משעורה ירודה יותר משל מצות הנאפות מחיטה – ואף על פי כן, עדיין מדובר בפער זניח יחסית. אם כן, בין אם המצות נאפות משעורה ובין אם מחיטה, כל המעמדות אוכלים "לחם עוני" שאינו חמץ.

ההשוואה בשמות י"ב בין העשיר והעני, הגר ואזרח הארץ, מקבלת ביטוי בדברים ט"ז, שם התורה מכנה את המצה "לחם עני" (עוני, עינוי), לחם של עניים. ביטוי נוסף להשוואה זו הוא כאשר התורה טורחת להזכיר את האפייה

Wagenaar, *Origin and Transformation of the Ancient Israelite Festival Calendar*, Wiesbaden 2005, p. 56

9 מכיון שבימי קדם לא הייתה דרך מלאכותית לגדל שמרים, היה צורך להשתמש בשמרים בצורתם הטבעית, באמצעות הנחת הבצק בחוץ להחמץ. מכיון שתהליך ההחמצה לקח זמן רב, היו מקצרים אותו באמצעות העברת חלק מן הבצק שכבר החמיץ אל תוך בצק חדש שהוכן, וכך מנצלים את השמרים שכבר נכנסו לבצק, ונותנים להם להתרבות בבצק החדש. זהו ה'שאור'. כך העבירו את השאור מכל עיסה אל העיסה הבאה.

10 חילוק זה בין עשירים האוכלים חיטה לעניים האוכלים שעורה היה ידוע בימי קדם (השוו יוסף בן מתתיהו, *תולדות מלחמת היהודים ברומאים*, ה', י, ב), והוא ממשיך בימינו אנו בצפון אפריקה ובמזרח התיכון. כך למשל במרוקו כיום: R.K. Newman & C. Walter Newman, *Barley for Food and Health: Science, Technology, and Products*, Hoboken 2008, p. 6

בדחיפות בעת יציאתנו מעבדות, כחלק אינטגרלי מהציווי על אכילת המצות (שמות י"ב, לג-לט; דברים ט"ז, ב). זאת כדי לדמות בין בני ישראל שהוצרכו לאפות בחיפזון בגאולתם משעבוד, ללחם של עינויים, לגר העני אשר לו שעורה בלבד במקום חיטה¹¹ ואשר אופה בדחיפות את הלחם המחמיץ בקושי רב.¹² הקבלה זו מזכירה לנו מדוע כולנו מצוים, הגר והאזרח יחד, לאכול מצה – לחם הנאפה בדחיפות.

במילים אחרות, באמצעות מצוות אכילת מצה על כל מרכיביה וסיפוריה, התורה מאזנת בין הרצון לשוויון מצד העניים שביכולתם לאכול רק שעורה, לבין רצון העשירים להנות מהחיטה. אכילת מצות מצמצמת את הפערים בין העשירים והעניים, אך עדיין מאפשרת לעשירים לאכול מצות איכותיות יותר מחיטה. רעיון זה דומה לחובה של הגר להשתתף בקרבן הפסח, שלמעשה מטילה חובה על האזרח לשתף את הגרים ואת בני החסות, שהרי אין להם צאן משלהם.¹³ ניסיון זה לאיזון ילווה אותנו גם במקורות ההלכתיים הבאים, כולל בהלכות קטניות.

ג. ממה אופים לחם? מחלוקת התנאים

הבנה זו, שהתורה באה ליצור שוויון במידת מה בין העני לעשיר מתחזקת על ידי התבוננות באיסור 'חדש'. התורה מצווה להניף עומר בזמן קציר השעורים, ואוסרת לאכול מהתבואה החדשה עד אשר יונף העומר (ויקרא כ"ג, י-יד). התורה אינה כותבת תאריך מדויק להנפה כי אם "מִמַּחֲרַת הַשֶּׁבֶת". ניתן להבין ביטוי זה כיום בשבוע בלבד, אשר תושבי האזורים השונים בארץ קובעים לעצמם באיזה שבוע להקריב שעורה בבמותיהם¹⁴ בהתאם לזמן הבשלת השעורה באקלימם המקומי.¹⁵ עם זאת, מסוף תקופת בית שני והלאה ידוע לנו בוודאות

11 לדוגמה, עיינו: A.J. Jawad, *The Advent of the Era of Townships in Northern Mesopotamia*, Leiden 1965, pp. 98-99; W. Heimpel, *Workers and Construction Work at Garšana*, Bethesda 2009, p. 91.

12 כפי שתואר מאוחר יותר בברייתא המובאת בבבלי פסחים, קטז ע"א.

13 שמות י"ב, מח; במדבר ט', יד. והשוו בראשית ל"א, לח-לט.

14 J. Milgrom, "The Firstfruits Festivals of Grain and the Composition of Leviticus 23:9-21," in M. Cogan et al. (eds.), *Tehillah le-Moshe: Biblical and Judaic studies in honor of Moshe Greenberg*, Winona Lake 1997, pp. 81-89.

15 על צמיחת השעורה והחיטה באזורים שונים של ארץ ישראל עיינו: מ' מרגליות, *הלכות ארץ*

שנקבע לכך תאריך – בין אם מדובר ביום השני של חג הפסח כבמסורת הפרושית¹⁶ לית, ובין אם מדובר בתאריך מאוחר יותר כפי שקבעו הכתות.¹⁶ בכל אופן, כל הקבוצות מתקופה זו ואילך הסכימו כי איסור אכילת התבואה החדשה פוקע רק לאחר ליל הפסח, ואם כן המצות הנאכלות בלילה זה (ואולי אף בהמשך חג המצות) חייבות להיות מהתבואה של השנה שעברה. לפיכך, על מנת שכל ישראל יוכלו לאכול מצה בליל הפסח, העשירים נדרשים להתחלק בתבואתם עם אלו שלא נשארה להם תבואה לאחר החורף.¹⁷

בהתאם לכך, המוסכמה של הרוב המכריע של התנאים הייתה שאפשר לאפות מצות רק מחמשת מיני דגן, ולא מגידולים אחרים. בניסוחה של המשנה בפסחים (ב, ה):

אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחטים, בשעורים, בכוסמין, ובשיפון, ובשיבולת שועל.

לפי המכילתא דרבי ישמעאל, עמדה זו באה להוציא 'מצה' האפויה מגידולים אחרים:

"שבעת ימים מצות תאכלו" (שמות י"ב, טו), שומע אני כל מצות במשמע. תלמוד לומר: "לא תאכל עליו חמץ" (דברים ט"ז, ג) – לא אמרתי אלא דבר הבא לידי מצה וחמץ. ואי זה זה? אלו חמשת המינין ואלו הם: החטים והשעורים והכוסמין ושבולת שועל ושיפון. יצאו האורז והדוחן והפרגין והקטניות והשומשמין שאין באין לידי חמץ ומצה אלא לידי סרחון.¹⁸

על פי המכילתא, הסיבה לפיה ניתן לאפות מצות רק מחמשת מיני דגן היא שרק בצקם של גידולים אלו יכול להגיע לידי חימוץ, ואפשר לאפות מהם לחם

¹⁶ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' 164–165.

¹⁷ לדוגמה, ספר היובלים (טז, א) מציין את ה-15 בחודש השלישי כתאריך של חג בכורי הקציר. לפי זה, תאריך הנפת העומר, שבעה שבועות קודם לכן, נופל ב-26 בחודש הראשון.

¹⁸ מאחר שהתבואה החדשה הותרה אצל כתות בית שני לאחר הפסח, יש מקום לשקול האם עמדתם חייבה את העשירים להתחלק בתבואה הישנה עם העניים למשך כל שבעת ימי חג המצות; אבל ברור שכל הקבוצות הסכימו לפחות שבעלי תבואה חייבים להתחלק עם נטולי תבואה בליל הסדר אף אם לא בהמשך החג. לחלוקה בין חובת אכילת מצה בלילה הראשון לבין שבעת ימי החג עיינו במכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא, פרשה ח.

¹⁸ מכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא פרשה ח; וראו מקבילה בספרי במדבר, פנחס, פסקא קמו.

באיכות סבירה.¹⁹ כנגדם, מעמידה המכילתא רשימה של גידולים שמהם ניתן לאפות סוג של לחם באיכות ירודה עם ריח רע, "סרחון". לחם זה הוא מאכלם של עניים מרודים.²⁰

מדוע מתירה המכילתא לאפות מצות רק מגידולים הניתנים לחימוץ? הגבלה זו היא המשך ישיר של המתח שראינו במקורות המקראיים ושל ההלכה הקובעת את יום הנפת העומר לט"ז בניסן. אמנם מטרת הציווי על אכילת מצות הוא ליצור שוויון מעמדי במידה מסוימת, שהרי כולם אוכלים לחם עוני פשוט; אך אם ניתן לאפות מצות מכל גידול שהוא, עלול השוויון להיפגע, שכן בעלי היכולת יאפו מצה באיכות גבוהה מחיטה או באיכות סבירה משעורה,²¹ ועניים מרודים יאפו מצה מהגידולים הפחותים ביותר כגון אורז – ומה הועילה התורה בתקנתה. צמצום אפשרויות האפיה מבטא את הדרישה מהעשירים לכלכל אף את העניים המרודים במצות מדגן כלשהו,²² לפעמים אפילו מחיטה כאשר לא נשאר דגן אחר.²³ דבר זה שומר על אחידות מסוימת בסוג המצות בין המעמדות, כפי שציוותה התורה, ובדומה לחובת שיתוף הגרים בסעודת הפסח.²⁴

ברם, הגמרא בפסחים (לה ע"א) מביאה ברייתא חולקת:

אמר רבי יוחנן בן נורי: אורז מין דגן הוא, וחייבין על חימוצו כרת, ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח.

רבי יוחנן בן נורי מרחיב את ההגדרה לדגן, וקובע כי אורז הוא "מין דגן"

19 כולל לחם משעורה, כפי שעולה בדברי רב חסדא בבבלי שבת, קמ ע"ב: "האי מאן דאפשר ליה למיכל נהמא דשערי ואכל דחיטי – קעבר משום בל תשחית".

20 J. von Braun & M.S. Bos, "The changing economics and politics of rice: implications for food security, globalization, and environmental sustainability", in: K. Toriyama & others (eds.), *Rice is Life: Scientific Perspectives for the 21st Century*, Manila 2005, p. 9

21 לאור איכותה הגבוהה יחסית של המצה מדגן בהשוואה למאכל מקטניות, נדרשו ר' שמעון ושמואל להסביר את הביטוי "לחם עוני" כ"לחם שעונים עליו על העיני שנתענו במצרים". ראו: ספרי דברים, ראה, פיסקא קל; בבלי פסחים, קטו ע"ב.

22 משנה פסחים י, א: "ואפילו עני שבישראל [...] לא יפחתו לו [אפילו] מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי". מהמשנה עולה כי החידוש הוא שאפילו היין ניתן מן התמחוי, ואין צריך לומר זאת לגבי הלחם הניתן מן התמחוי בכל יום.

23 משום שאסור לאכול מצה ביום הראשון מהתבואה החדשה. עיינו: ספרי דברים, ראה, פיסקא קלד; משנה מנחות י, ז; משנה ערלה ג, ט.

24 ראו לעיל הערה 13.

שחייבים על חימוצו כרת, ויוצאים בו ידי חובת מצה בפסח. מה מביא אותו לפסוק כך? ידוע לנו שריב"נ היה עני מרוד²⁵ ולכן מובן שהכיר מקרוב מציאות בה עניים אופים לחם מאורז. נראה אפוא כי ריב"נ סובר שהעני המרוד הרגיל לאכול "לחם" מבצק אורז כלחמו הקבוע, יתפוס "לחם" הנאפה בחפזון מאותו בצק כמצה ולכן זכותו לחגוג ולקיים מצוה זו בלי תלות בצדקה של אחרים.²⁶ על זו הדרך קובע ריב"נ בברייתא נוספת המובאת בהמשך הגמרא, שאף מלחם האפוי מגידולים נחותים מפרישים חלה: "קרמית חייבת בחלה", בניגוד לדעת חכמים המחייבים בחלה רק לחם מחמישה מיני דגן, וסוברים שבצק הבא לידי סירחון אינו ראוי כלל לחלה עבור הכהן.²⁷

יש להדגיש כי הן המשנה והמכילתא והן ריב"נ מסכימים שמותר לאכול אורז בפסח. המחלוקת ביניהם היא האם להתייחס לאורז כלחם, ולכן אפשר לצאת ידי חובת מצה באכילתו וחייבים להימנע מחימוצו, או שהאורז נחות מכדי להיחשב כלחם, ולפיכך אין יוצאים בו ידי חובת מצה אך גם אין צורך להימנע מחימוצו. בלשונה המפורש של המכילתא בהמשך:

"כי כל אוכל חמץ ונכרתה" (שמות י"ב, יט), שומע אני כל חמץ במשמע. תלמוד לומר: "לא תאכל עליו חמץ" (דברים ט"ז, ג) – לא אמרתי אלא דבר שהוא בא לידי חמץ ומצה. [...] יצאו האורז והדוחן והפרגין והשומשמן והקטניות שאין באין לידי מצה וחמץ אלא לידי סרחון. [...] שומע אני אף מעשה קדרה במשמע. תלמוד לומר: "לחם".

אם כן, שתי שיטות לפנינו: שיטת ריב"נ המכירה ב"לחמם" הנחות של עניים כלחם וכמצה, ושיטת חכמים המקפידה על איכות סבירה של מצה לכולם. המחלוקת העומדת לפנינו היא מחלוקת בחוויית החירות. לפי שיטת ריב"נ, גם העניים המרודים ביותר יאכלו מצה מבצקם הרגיל ללא תלות באחרים, ובכך הם שווים לעניים שאינם חסרי כל, האוכלים מצות משעורה, ולעשירים האוכלים מצות מחיטה. מנגד, שיטת התנאים החולקים היא שאי אפשר לקיים את ציווי התורה לשוויון כלשהו, מבלי לדאוג לעניים המרודים לבצק אמת, ועל כן חייבו את החברה לכלכלם.

25 ירושלמי פאה, ח, א.

26 בדומה לכך, ר' עקיבא, חברו של ריב"נ, שהיה עני גם הוא, פוסק שמברכים ברכת המזון אף על עלי כרוב (משנה ברכות ו, ח).

27 ראו: משנה חלה א, א-ד; ספרי במדבר, שלח, פיסקא קי.

ד. המנהגים השונים בעניין אכילת קטניות בפסח

המנהג להתיר אכילת קטניות

בהמשך לדברינו לעיל, לפיהם הן לשיטת ריב"נ והן לשיטת חכמים מותר לאכול קטניות בפסח, המשיכו יהודים לאכול קטניות בפסח. האמורא רב אשי אף פסק חכמים שאין איסור חמץ בקטניות: "לית דחייש [=אין מי שחושש] להא דר' יוחנן בן נורי" (בבלי פסחים, קיד ע"ב). וכך פסק הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה ה, א):

אין אסור משום חמץ בפסח אלא חמשת מיני דגן בלבד [...] אבל הקטניות כגון אורז ודוחן ופולים ועדשים וכיוצא בהן אין בהן משום חמץ אלא אפילו לש קמח אורז וכיוצא בו ברותחין וכסהו בבגדים עד שנתפח כמו בצק שהחמץ הרי זה מותר באכילה שאין זה חמוץ אלא סרחון.

כמו כן, אין יוצאים ידי חובת מצה בגידולים נחותים אלו (שם ו, ד):²⁸

אין אדם יוצא ידי חובת אכילת מצה אלא אם כן אכלה מאחד מחמשת המינים.

כלומר, בליל הסדר הקפיד הציבור לכלכל את העניים מצה מדגן, ובשאר הימים הם אכלו כפי יכולתם. על אף הציווי לחגוג את הפסח באכילת דגן (כפי שראינו לעיל בשמות כ"ג, יד-טו), ממנו משתמע שיש להימנע מאכילת מאכלים נחותים, מותר לבשל ולאכול קטניות – המאכלים הנחותים – אף בחגים. במילים אחרות, היתר אכילת קטניות הוא פשרה בין האידיאל בו כל אחד יחגוג באכילת דגן (בין של חיטה בין של שעורה) במשך שבעה ימים לבין מציאות אשר בה אין לאנשים דגן אפילו לסעודה אחת בלבד.

"אין שמחה באכילת תבשיל קטניות"

למרות שכל השיטות שראינו לעיל התירו אכילת קטניות בפסח, עולות עדויות כי בצרפת ובפרובנס נהגו להימנע מאכילתן. כך מובא לדוגמה בדברי רבנו מנוח בן יעקב, מחכמי פרובנס במאה ה-13, בעל 'ספר המנוחה' על הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה ה, א):

ונהגו כל העולם שלא לאכול זרעונים בפסח [...] ולא מסתבר לומר שיהיה

28 בעניין נחיתות דגנים אלו, השוו רמב"ם הלכות מאכלות אסורות יז, יח.

המנהג תלוי באיסור כלל, שאין בשום קטניות בעולם שום חימוץ, אלא מפני שאין צריך לאכול קטניות במועד, שהרי כתוב "ושמחת בחגך", ואין שמחה באכילת תבשיל קטניות [...] ואין ספק שאם רצה לאכול זרעונים בפסח וכיוצא בו משאר מיני קטניות מותר ואין בזה חשש איסור כלל.

בתקופה זו, אחוז העניים בקרב יהודי פרובנס וצרפת היה נמוך באופן יחסי.²⁹ אם כן, נראה שבתרבויות שבהן היו עניים מעטים, נהגו במועדים להימנע מאכילת מאכלים העשויים מקטניות, ואפילו במועד האביב, עם הופעת התבואה הראשונה כאשר יש מעט היצע – מכיון ש"אין שמחה באכילת תבשיל קטניות" בשל איכותן הירודה. עם זאת, רבנו מנוח מציין בפירושו ש"אם רצה לאכול זרעונים בפסח [...] מותר ואין בזה חשש איסור כלל".

ברם, אף באותה תקופה ובאותו איזור לא הייתה אחידות ברמת החומרה להימנע ממאכלים הבאים במקום המצה אשר הוכנה מדגן. ר' זרחיה הלוי, בן המאה ה-12 בפרובנס, איננו מזכיר נוהג להימנע מאכילת קטניות; עם זאת, לדעתו ישנה מצוה באכילת מצה למשך כל שבעת ימי החג³⁰ – ומצוה זו עומדת כנגד הבחירה לאכול מאכלי קטניות זולים.

יש חימוץ בקטניות

למרות דברי רבנו מנוח, יש לנו מסורת האומרת שהסיבה שנמנעים מאכילת קטניות היא משום חימוץ. כך כתב ר' אשר בן משולם מלוניל, אף הוא מחכמי פרובנס במאה ה-13:

ונהגו כל העולם שלא לאכול זרעונים בפסח, מפני שהם מחמיצים, ועל כן נקרא 'חימצי'.³¹

29 ראו: M.R. Cohen, *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt*, New Jersey: 2005. בהשוואה למערב אירופה: J.L. Mell, *Religion and Economy in pre-Modern Europe: The Medieval Commercial Revolution and the Jews*, Ph.D. Dissertation, University of North Carolina at Chapel Hill 2007, pp. 139–144; E. Shoham-Steiner, "Poverty and Disability: A Medieval Jewish Perspective", in: G. Jariz (ed.), *The Sign Languages of Poverty: International Round-Table Discussion*, Wien 2007, p. 75–94.

30 בעל המאור על הר"ף פסחים כו ע"ב.

31 קונטרס ליקוטים מספר המנהגות, נדפס בתוך: ש' אסף (עורך), *ספרן של ראשונים*, ירושלים תרצ"ה, עמ' 56.

בדומה לכך כותב הריטב"א (בן המאה ה־13 בספרד) שהמחמירים להימנע מאכילת הגידולים הנחותים שמנה ריב"נ, כגון אורז וקרמית, סוברים שאף אם אינם מחמיצים לגמרי, עדיין הם מחמיצים במידה מסוימת:

יש פירשו דהכי קאמר שאינם באין לידי חמוץ גמור להתחייב עליה כרת, אלא לידי נוקשה, ואיכא עלייהו איסור דרבנן מחמץ.³²

אם כן, יש לשאול: מדוע אסרו קטניות לחלוטין? שהרי לשיטת ריב"נ, הקטניות אסורות רק כחמץ, אך מותרות כמצה! נראה כי הסיבה לכך היא, שבמקומות אלו לא עלה בדעתם לאפות את לחמם מקטניות. לחם מקטניות נאכל בשנות בצורת בלבד, ורק על ידי צמיתים (האיכרים בני המעמד הנמוך ביותר באירופה הפיאודלית בימי הביניים). דרך האכילה המקובלת לקטניות הייתה על ידי בישולם כתבשיל קדרה, מעין דייסה: "קטנית מעשה קדרה הוא".³³ גם בספרד, דרך אכילת האורז היא כתבשיל ולא כלחם, בדומה לדרך בה אנו אוכלים אורז כיום:

מצינו מנהג פשוט בכל ספרד שאוכלין בפסח אורז מבושל [...] והרבה מן החסידים נמנעו מלאכול מהם בפסח מבושלים.³⁴

למרות הסבר זה, עדיין עומדות שתי שאלות: ראשית, מדוע הריטב"א ודעימיה מפרשים את דברי החכמים כאוסרים קטניות כחמץ נוקשה, ולא כפשט הדברים לפיו מותרת אכילת קטניות בכל צורה (כפי שפירשו הגאונים והרמב"ם את דברי החכמים)? שנית, יש לשאול מדוע גם חלק מאלו הסוברים כחכמים שקטניות אינן מחמיצות כלל, שימרו את המנהג לאסור אכילת קטניות מבושלות? בתשובה לשתי השאלות, יש לשים לב לכך שאורז הוא מאכל העומד באותו מישור כמו דגן מבחינת תפקידו התזונתי (בניגוד למשל לבשר, דגים וירקות). יוצא אפוא, שתפיסת האורז המבושל כחמץ (במידה מסוימת), משקפת תפיסה שאכילת אורז מנוגדת לאכילת מצה. תפיסה זו יכולה להיות מבוססת על שתי סיבות: הראשונה, שמאכל דגן בפסח מחויב להיאכל דווקא בצורת מצה כדי להיזכר בגאולה ולא כתבשיל בצורות אחרות; השנייה, שיש מצווה לאכול דווקא

32 חידושי הריטב"א לפסחים, לה ע"א.

33 הגהות הסמ"ק, סימן רכג. בלשונו של סידור רש"י (סימן תרלד): "וכל מיני קטנית מותר לבשל בפסח ובכל ימים טובים".

34 חידושי הריטב"א, שם.

דגן בפסח – כמובן בצורת מצה – ולא תבשילים מגידולים נחותים.³⁵ אין לנו דרך להוכיח איזו סיבה מן הסיבות היא הנכונה. אך יש לשים לב לעובדה שהסיבה השנייה משקפת את המציאות הגסטרונומית שקטניות ואורז נחשבים פחות משובחים מדגן – כפי שהסביר רבנו מנוח את המנהג, שאין שמחה בתבשיל קטניות. כמו כן, הסיבה השנייה מקבילה לשיטת הריטב"א המדגישה את עמדת הגמרא שאפילו עני שאינו מוכן לקבל צדקה ביומיום, חייב להסכים לקבל צדקה בשביל מצה ויין בליל הסדר:

כל דצריך ייתי ויפסח. שאם אין לו, ראוי ליטול אפילו מן הצדקה כדי שיתקיים מצות ליל פסח.³⁶

יתרה מזאת, יש טעם לחשוב ששתי הסיבות יחד הן ההסבר, ובכך עומדת בפנינו עמדה התופסת את מצוות אכילת מצה כפי שהתורה וחכמים הבינו אותה: כמצווה לחגוג את הדגן החדש באכילתו, במקום אכילת קטניות נחותות, כפי שציוו חכמים להאכיל את העניים המרודים דגן לפחות בליל הסדר; וכמצווה לאכול את הדגן כלחם עוני הדומה ללחם שעורים – במקום לאכול מאכלי חמץ ומאכלי קדירה, כפי שציוותה התורה שעשירים לא יאכלו לחם של חיטה אלא מצה מחיטה הדומה ל'לחם-מצה' משעורה.

הסבר זה מקבל משנה-תוקף מהעובדה שאף המתירים קטניות במשך כל הפסח הבינו ששיטת חז"ל (בעקבות התורה) מחייבת את העשירים להאכיל את העניים בליל הסדר בסעודה איכותית, ואת העניים לקבל צדקה זו מידי העשירים. בניסוחו של הרב דוד אבודרהם (ספרד, המאה ה'14):

כל דכפיין ייתי ויכול, כלומר מי שהוא רעב ואין לו מה יאכל יבוא ויאכל עמנו. **וכל דצריך ייתי ויפסח**, פירוש, אפשר שיש לאדם פת אורז ופת דוחן ואינו רעב שהרי יש לו מה יאכל – ואין לו מצות מצוה וצורכי הפסח כגון חרוסת ומרור ויין לארבעה כוסות. לכך אומר "כל דצריך ייתי ויפסח", כלומר יבוא ויעשה סדר הפסח.

35 שתי הסיבות הללו יכולות לשמש הסבר לשיטת הראשונים הסוברים שיש מצווה לאכול מצה כל הפסח. ראו לדוגמה: בעל המאור לפסחים כו ע"ב; חזקוני על שמות י"ב, יח.

36 הגדה של פסח לריטב"א, (הנוסח לפי הגדה של פסח תורת חיים, ירושלים תשנ"ח) [להלן: הגדה תורת חיים], עמ' יז-יח). דבריו מבוססים על דברי הגמרא בפסחים (ק"ב ע"א): "ואפילו מן התמחוי – פשיטא, לא נצרכא אלא אפילו לר' עקיבא דאמר: עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות".

ואחר כך ידבר על לבם ואומר להם לא תבושו אם אתם סמוכים על שולחן אחרים, **השתא הכא**, השנה הזאת אתם כאן, לשנה הבאה תהיו לשלום בארץ ישראל; **השתא הכא עבדי**, השנה הזאת אנחנו ואתם משועבדים, לשנה הבאה יבוא המשיח ונהיה אנחנו ואתם משוחררים.³⁷

הרחבת הגזירה אצל בעל הסמ"ק

מעבר לכך ששילוב שתי הסיבות משקף גם את המקורות הקדומים, גם את דברי רבנו מנוח וגם את נחיתות המאכלים מגידולים אלו, הוא גם מסביר את דבריהם המפורסמים של בעל הרוקח ושל בעל הסמ"ק על מנהג הקטניות.

המקור הראשון שנמצא עד עתה המעיד על אנשים הנמנעים מאכילת קטניות בפסח, הוא מקור אשכנזי ממפנה המאות ה-12 וה-13, רבי אלעזר מוורמייזא (וורמס), בעל ספר הרוקח, אשר כתב בדרשה לפסח: "ומה שאין אוכלין פולין ועדשים, מפני שיש בהן חיטין";³⁸ ובדומה לכך בדבריו של רבנו ברוך חיים, החי באותה תקופה בצרפת:³⁹

שמעתי ממורי הר"ר ברוך חיים, שקיבל מרבו החסיד והעניו הר"ר אברהם, שהטעם מן הפולין שאסורין הוי משום שרגילות בחול לתת קמח לתוכו להיות עב, ואתי לאיחלופי בפסח.⁴⁰

לכאורה דבריו של בעל הרוקח ושל רבנו ברוך חיים תמוהים, מאחר שאפשר לנפות את הקטניות או להימנע מלבשלן עם חיטה או עם קמח. לפני שנסביר את דבריהם לאור דברינו לעיל, נביא את שיטת בעל הסמ"ק (רבי יצחק מקורבייל, מבעלי התוספות במאה ה-13) המודפסת בהגהות על הסמ"ק:

כתב מן רי' גיסי הרר' יצחק מקורבייל⁴¹ על הקטניות כגון פול'ש ופול'י ורי'ש

37 בעל ספר אבודרהם, סדר ההגדה ופירושה (הנוסח לפי הגדה תורת חיים, עמ' יח-יט).

38 ש' עמנואל, "חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא" תעודה טו-טז (תשס"א), עמ' 246.

39 ראו על אודותיו אצל הרב ג' אפפעל בהקדמתו לספר הנייר, ירושלים וניו יורק תשכ"א, עמ' 31.

40 מצוטט מתוך כתביד אצל י"ד בערגמאן, "הסידור לבעל הסמ"ק עם פירושו של בעל 'המחכים'", בתוך: ג' אפפעל (עורך), ספר זכרון לשמואל קלמן מירסקי, ירושלים וניו יורק תשל"א, עמ' קפט.

41 מילים אלו הן מן כתביד וירצלי של המרדכי, עמ' 218-219א, ואני מודה לישראל יגל ששלח לי עותק מוקלד.

ועדשים וכיוצא בהם, הרבה⁴² נוהגים איסור שלא לאוכלם בפסח [...] מיהו [...] לא נהגו בו איסור מחמת חימוץ עצמו – דלא טעו בדבר שתניקות של בית רבן שלמדו הלכה יודעין, דאיכא בהדיא בגמרא דלא באין לידי חימוץ כי אם מה' מיני דגן. ולכך נראה לקיים המנהג ולאסור כל קטנית בפסח, ולא מחמת חימוץ עצמו כי טעות הוא לומר כן אלא מטעם גזירה הוא דכיון דקטנית מעשה קדרה הוא, ודגן נמי מעשה קדרה הוא כדייסא, אי הוי שרינן קטנית, אולי אתי לאחלופי ולהתיר דייסא, כיון דאידי ואידי מעשה קדרה הוא וגם מידי דמידגן הוא כמו ה' מינים. כדאיתא בפרק השוכר את הפועלים דקרי לקטנית מידי דמידגן [...] וגם יש מקומות שרגילים לעשות מהם פת כמו ה' המינים, ולכך אתי לאחלופי לאותן שאינם בני תורה [...] עכ"ל גיסי.⁴³

בקטע זה מביא בעל הסמ"ק נימוק לאיסור קטניות שסותר את עצמו לכאורה. מחד, הוא מודה כי הכול יודעים שאיסור חמץ חל על דגן בלבד, וקטניות אינן דגן. מאידך, הוא חושש שאם עמי הארץ יאכלו דייסה מקטניות, הם יבואו לאכול אותה מדגן, מפאת הדמיון בין דייסה מדגן ודייסה מקטניות, ומפאת הדמיון באופי התפיחה שלהן. בנוסף, מאחר שבמקומות מסוימים, במצב שאין דגן מכינים פת אף מקטניות, הדמיון בין דגן וקטנית גדול אף יותר, ו"אתי לאחלופי". הדרך היחידה ליישב סתירה זו ואת החשש של בעל הרוקח ושל רבנו ברוך חיים שאנשים לא ינפו את הקטניות או שיבשלו קטניות עם קמח דגן, היא להבין שאכן עמי הארץ ייטו להעדיף דייסה מדגן על פני דייסה של קטניות שאינה אלא מאכל עניים, ויורו היתר לעצמם לנפות קטניות ברשלנות או לאכול דגן בוודאות באמרם שאין הבדל הלכתי בין דייסה כזו לדייסה כזו (ואולי אף בין לחם קטנית ללחם דגן). ואכן, רבנו ברוך מציין שעניים שידם השיגה היו מבשלים דייסה של דגן וקטניות. יוצא אם כן, שאפילו אם נקרא את הגזירה של בעל הרוקח, רבנו ברוך חיים, או בעל הסמ"ק כפשוטה, היא מבוססת על אותה רתיעה טבעית מאכילת קטניות נחותות כאשר יש בנמצא דגנים איכותיים יותר, כפי שרבנו מנוח מתאר.⁴⁴

42 בדפוס נמצא "רבתינר".

43 גם החתימה באה מתוך כתביד וירצלי של המרדכי.

44 יתרה מזו, יוצא אם כן שהגזירה שנשמעת דחוקה יכולה להיות סבירה: הנימוק שהדייסות יכולות להתחלף יכול להיות דברי התרסה נגד אלו שסברו להתיר לעניים לאכול קטניות, אף אם טענו שגם הם אוכלים קטניות לפעמים; הרי הם עצמם ימאסו מהקטניות ויאכלו תבשיל קדירה של דגן.

בסיום דבריו ב'ספר המנוחה' על הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה ה, א) הביא רבנו מנוח הסבר חדש שמצא לאיסור קטניות. הוא מצא כתוב שיש בסיס לאסור אכילת כל זני קטניות למיניהם בהתחשב בכך ש"בשנה שאינה של ברכה" יש גרגרי חיטה אשר "משתנים בארץ בתבניתם וטבעם" והופכים למיני קטניות מסוימים. במילים אחרות, למרות שלפי ההלכה איסור חמץ אינו חל בקטניות, אפילו אם נניח שיש זנים אשר מקורם בחיטה שהשתנתה ולמרות שרוב רובם של זני קטניות לא נתפסו כזני חיטה במקורם, רבנו מנוח ראה בטענה זו בסיס לאסור "כל קטניות". גם דבריו של רבנו מנוח נשמעים בלתי הגיוניים,⁴⁵ אלא אם נבין שהם נאמרו על רקע העובדה שמנהג אכילת תבשיל קטניות היה נפוץ במצבים בהם הדגן היה חסר או יקר. מאחר שמצבים כאלו נפוצים – אשר הבולט בהם הוא המצב שזרעו חיטה אבל קטניות מעונה קודמת צמחו במקומם – יש מקום לאסור אכילת תבשילי קטניות.

אם נחזור להגהות הסמ"ק, אנו מוצאים שמחבר הקטע (כנראה גיסו של הסמ"ק) ממשיך ומרחיב את הגזירה באופן שנראה, על פניו, תמוה. הוא אוסר משום הדמיון לדגן לא רק קטניות בלבד אלא גם חרדל ודבש:

ומנהג הגון הוא ליזהר מכל קטנית כדפרי', ואפילו מחרדל משום דהוי מידי דמידגן [...]

ועל הדבש נראה דאסור בפסח, לא שנא בעיניה ולא שנא שלא בעיניה ולא שנא על ידי משקה שקורין מיאצ"ה [=תְּמֵד] לפי שרגילין לערב בו קמח או סולת, ומיהו אותו דבש שמוציאין מן הכוורת שיודעין שאין בו תערובת היה נראה להתיר, ומכל מקום נכון לאסור דלמא אתי לאחלופי...

לכאורה עמדות אלו אינן מובנות כלל. לגבי חרדל, הרי כלל לא יוצרים לחם או דייסה מחרדל, אף על פי שהוא "מידגן", כלומר מקבל מרקם הדומה לבצק דליל. דבש נאסר אף אם לא עורבב בו חמץ, למרות שאין מקום לבלבול בין דבש פשוט למאכל דבש המעורבב בחמץ (כגון תְּמֵד). אך מאחר שהחרדל והדבש היו מאכלי עניים,⁴⁶ בדומה לקטניות, מובן למה הם הושוו לחמץ. הגהות הסמ"ק רואה את החרדל כ"מידגן" ואת הדבש הטהור כדומה לדבש המעורבב עם קמח, משום שהם מאכלים שבכל מקרה אינם ראויים לפסח.⁴⁷

45 כנגד שמש (לעיל, הערה 2) אשר מקטין בחשיבות הבעיות.

46 M. Weiss Adamson, *Food in Medieval Times*, Westport 2004, pp. 14, 27

47 יש לציין שרבנו פרץ ממשיך ומרחיב את הגזירה באופן שנראה תמוה עוד יותר, ואוסר גם

הסברנו זה מקבל משנה-תוקף אם נזכור שהרוקח, רבנו ברוך חיים והסמ"ק מודים שהמנהג קודם להסבריהם. עובדה זו מפרשת את דבריהם באור חדש: טענותיהם באות להראות לעשירים המעדיפים שעניים יאכלו קטניות (למרות שהם חושקים בדגן), את הבעייתיות באכילה זו. השיקול של רצונו של האדם בדגן במקום קטניות, אשר עומד בבסיס הגזירה, הוא הסיבה המקורית למנהג האוסר אכילת קטניות בפסח.

במידת מה, שיטתם מקבילה לשיטה צרפתית-אשכנזית מן המאה ה-12, אשר מחברה אינו ידוע, ואשר מובאת גם על ידי בני זמנו של הסמ"ק, הרב חיים פלטיאל (מבעלי התוספות) והרב צדקיה בן ר' אברהם הרופא מרומא. שיטה זו מציינת על בסיס התורה שעניים אינם חייבים לממן בעצמם את המצות והיין שלהם בליל הסדר כי אם רק לאכול את הניתן להם:

וכל דצריך ייתי ויפסח, שהכל ראויין שיהו עניים אצל הפסח, שלא יאמר יחיד הואיל ואני עשיר אלך ואקנה פסח אחד ואוכלנו לבדי, שכן הוא אומר "במכסת נפשות" (שמות י"ב, ד). למדך שלא יעשה אדם פסח לבדו כי אם בחבורה, דכתיב: "במכסת נפשות ... תכוסו" (שם). וכן הוא אומר: "משכו

את התאנים: "ומהאי טעמא נראה לאסור התאנים לפי שרגילין לערב בהם סלת כשמתקנין אותן ואף על גב דהרבה תאנים יש שאין מתקנים בסלת, הא והא איתא כי אומרים שהתאנים השמנות אין צריכין תיקון סולת אבל הרקות והכחושות מתקנין אותם בסולת וגזרינן הא אטו הא".

לכאורה עמדה זו אינה מובנת כלל. למה עליו לאסור יחד עם תאנים ריקות וכחושות את התאנים השמנות שלא תוקנו בייבוש באמצעות קמח? הרי התאנים נחשבות למאכל איכותי הדומה ללחם (ראו לדוגמה, ספר חסידים [מרגליות] סימן אלף נו) ובחלק מהמקורות הרבניים מאירופה לא נאסרו אף התאנים שעליהם נדבק קמח, או שנאסרו רק התאנים שעליהם נדבק קמח (כגון ראב"ה חלק ב – מסכת פסחים סימן תפד וסימן תקכה). לכן נראה שהרתיעה שעמדה בבסיס האיסור הגורף של רבנו פרץ, ויכלה להצדיק בעיניו את החשש שמא יתבלבלו בין סוגי תאנים, הייתה רתיעה שונה. אפשרות אחת שניתן לשער היא שהגהות הסמ"ק נרתע מכך שיהודים יחגגו באכילת תאנים באותה תקופה שגם הנוצרים חגגו באכילת תאנים, עם סימבוליקה נוצרית – בתקופת חג הפסחא, כולל "יום ראשון של הדקלים" (אשר בחלק מהמקומות אף כונה "יום ראשון של התאנים") וששת השבועות של התענית (Lent). לתיאור קצר של הנוהג הנוצרי באירופה, ראו: M. De Cleene & M. Claire

וקחו לכם צאן למשפחותיכם ושחטו הפסח" (שמות י"ב, כא).⁴⁸

ה. סיכום

לאורך המאמר ראינו כי איסור קטניות בפסח הוא איסור הגיוני. איסור זה מבטא את ההעדפה האנושית להימנע מאכילת קטניות במקום שניתן לאכול דגן. ההלכה מצדה, הכירה בכך שאכילת מאכלים מגידולים נחותים אכן פוגעת בחגיגות החג. הכרה זו מתבטאת הן אצל הפוסלים אכילה זו רק בליל הסדר, ופוסקים כי אין יוצאים ידי חובת מצה בקטניות (כגון דעת חכמים והרמב"ם); והן אצל האוסרים אכילת קטניות במשך כל החג (כגון דעת רבנו מנוח בספר המנוחה, בעל הרוקח, רבנו ברוך חיים והסמ"ק). לעומת האוסרים, היו שסברו (כגון ר' יוחנן בן נורי) כי טוב לו לאדם שלא להצטרך לבריות, ולכן יחגוג את חירותו מעבדות כפי יכולתו, אף אם נדרש לאכול קטניות; ועל כן יצא בהן ידי חובתו באכילת מצה.

את ההבנה הזו של איסור אכילת קטניות הראנו באמצעות קריאה של כל מקור הלכתי לאור הקשרו, הן האנושי והן ההיסטורי. קריאה כזו מאפשרת הבנה של הסיבות האנושיות העומדות בבסיס הלכה מסוימת, אשר מתבטאות באופנים שונים בנסיבות שונות. כך ראינו, באמצעות שיטת קריאה זו, כי למעשה אין הבדל גדול בין הפירושים השונים לאיסור קטניות. הן האוסרים קטניות משום שלדעתם יש דמיון בין קטניות וחמץ – טעמיהם נובעים מההכרה שהמאכל אינו ראוי במיוחד לחג. יתרה מזאת, אף אלו שהתירו אכילת קטניות, סברו זאת על בסיס העובדה שקטניות אינן ראויות להיאכל כלחם או כמצה, ולכן אין חשש שהאדם ישתמש בהן לכך.

קריאה של כל מקור לאור הקשרו, הן האנושי והן ההיסטורי, מאפשרת לנו גלויות שהמתחים העומדים בבסיסה של הלכה כלשהי, נמשכים לאורך כל הדורות, ושורשיהם נמצאים כבר במקרא. כך, למרות שנושא הקטניות אינו מוזכר כלל במקרא, הציווי המאזן בין בעלי החיטה לבין בעלי השעורה על ידי

48 פירוש קדמון, הגדה תורת חיים, עמ' כ; מצוטט גם בספר שבולי הלקט סדר פסח סימן ריח (הגדה תורת חיים, עמ' כ). דברים דומים מופיעים בפירוש ר' חיים פלטיאל על שמות י"ב, ד: "שלא תאמר כל אדם חייב במקחו של פסח קמ"ל דאין חיובו רק באכילה, זהו דאמ"ל כל דכפין ייתי ויכול כל דצריך ייתי ויפסח [...] כל עני יימנה עמי על מצות של פסח".

איסור אכילת חמץ וחיוב השבתת השאור מחד, ואספקת מזון איכותי לגרים ולעניים מאידך, מייצג את אותו מתח שבתקופות מאוחרות יותר מתבטא במחלוקת בנושא הקטניות.

לאור העולה מדברינו, נראה כי גם בימינו יש בסיס לגישות השונות ביחס לקטניות: יש מקום לאסור אכילת קטניות בימינו, אם נקיים את האחריות ההלכתית בחג הפסח לדאוג ליכולתו של העני לציין את החג; יש מקום לפסוק שאין ביכולתנו לדאוג לדגן לעניים במשך כל החג אלא רק בליל הסדר, ולכן רק בו תיאסר אכילת קטניות; ויש מקום לפסוק שבמציאות בה אנשים אוכלים קטניות באיכות גבוהה (כגון צמחונים), תותר אכילת קטניות. עם זאת, אין בעיון זה כדי לכסות את השאלה מכל צדדיה. כדי לפסוק בשאלה זו, עלינו לעיין בהתמודדויות ההלכתיות המשיקות לאותו עניין, כגון חילוקי מנהגים באכילת מצה שרויה ואף באכילת תפוחי אדמה. עיון זה ייעשה בעזרת ה' בעתיד במאמר אחר.